

MOLNÁR ALBERT SZEMÉLYISÉGE

Molnár Albert sokrétű életművének történetileg megragadott, egységbe foglalt értelmezése, „igazi arca”-nak ábrázolása sokáig váratott magára. Későn kezdett kibontakozni az ő „igazi arca”, s voltaképpen csak az elmúlt negyedszázad folyamán formálódott meg. Pedig már a pozitívizmus idején terjedelmes irodalom foglalkozott életével, s egyes alkotásaival. E periódus kiterjedt irodalmában — amelyben gazdag dokumentációs kiadvánnyal is találkozunk, — együtt volt a Molnárral kapcsolatos máig feltárt adatanyagnak több mint háromnegyed része. Azonban a — régi magyar műveltség képviselői esetében — nem mindennapi dokumentum-bőségnek és a részlettanulmányok eredményeinek felhasználásával, sem a pozitívizmus idején, sem majd a szellemtörténet eszközeivel, senkisémmé vállalkozott az alkotó egyéniség és a teljes Molnár életmű koncepcionális megragadására. A felszabadulás után az egyetemi irodalomtörténeti jegyzetben (Klaniczay Tibor munkája) olvashatunk először terjedelmes és érdemleges fejezetet róla. Világos áttekintést kapunk pályájáról, hangsúlyozva a költő, az író és a tudós működésének haladó jelentőségét, minden hazai kortársánál modernebb világgép kialakítására irányuló törekvését. Ez az összefoglalás azonban természeténél fogva nem is törekedhetett arra, hogy a Molnár Alberttel kapcsolatos sokrétű kérdésekre feleletet adjon.¹

Magam 1953 őszén találkoztam először a témával, amikor a — tudományos munkában is oly gyakori — szerencsés véletlen folytán szembekerültem az életmű egyik vonásával. Jól tudom, az én belső ügyem, műhelyproblémám a témával való találkozás. Mégis, had szóljak róla, valamint az alig félesztendővel ezt követően nyomdába került, első idevágó tanulmányom néhány eredményéről.² A műhely-probléma a tanári és a kutatói munka egységét, egymást termékenyen támogató összhangját példázza. Akkori eredményeim egyike-másika pedig, kiindulása mostani fejtegetéseimnek, új megfigyeléseimnek, gondolataimnak.

— Mint mondtam, — 1953 őszén volt az első találkozásom a témával. Egyetemi szövegelemző órán találomra nyitottam ki a hallgatók számára készült, régi magyar irodalmi szöveggyűjteményt,³ s egyik tanítványom kezébe adtam a kötetet. Olvasni kezdte a verset, a LXV. zsoltárt, Molnár fordítását. A vers egymásraépülő szakaszai fokozódó figyelmet váltottak ki, különösképpen az utolsó három, a záró szakaszok:

¹ Vö. *Bölcsészettudományi Kar Jegyzetei — A régi magyar irodalom*, II. rész. Írta Klaniczay Tibor, Budapest, 1953. 58—68.

² Vö. *Szenczi Molnár Albert* értékelésének néhány kérdése. *Irodalomtörténet*, 1954. 2. szám, 152—162. Újra kiadtam: *Vázlatok és tanulmányok* című, Budapesten, 1955-ben megjelent kötetemben, 23—41.

³ *Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény* I. kötet. — *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I. rész. Szerkesztette Barta János és Klaniczay Tibor, Budapest 1951. 527—528.

Az te kutaidból az vizec
 Soha el nem fogynac:/:
 Hogy az szép földi veteményec
 Szaporodhassanak.
 Az barázdákat megitatod
 Az szántó földeken,
 Az vetést szép essővel áldod,
 Hogy bőven teremjen.

Megkoronázod az esztendő
 Nagy soc-javaiddal:/:
 Lábaid nyoma kövérségöt
 Czöpöget nagy sírral.
 Lakóhelyei az pusztáknac
 Folynac kövérséggel,
 Hegyec és halmoc vígadoznac
 Nagy bőv termésseckel.

Az szép, sic mezöc ékesednac
 Soc barom czordáckal:/:
 Villagnac az szép szántó földec
 Sűrö gabonáckal.
 Az hegy oldalac, mezö földec
 Szép búza nevéssel
 Örvendeznac, és énekelnac
 Nagy gyönyörüséggel.

A felhangzó zsoltárvers — és ismétlem, főként az itt is idézett három zárószakasz — a nagy alkotások légkörét teremtette meg a szemináriumi szobában A LXV. Zsoltár után másokat vettünk elő. Ugyancsak nagy hatást váltottak ki az efféle férfisan határozott, más esetben elégikusra váltó sorok és szakaszok:

Töröltessenek el azoc,
 Az kic kergetic életemet,

 (CXLIII. Zsoltár)

Szégyeníts meg Uram öket,
 Kic kergetic életemet,

 (XXXV. Zsoltár)

Oh ha szárnyaim lehetnénc,
 Mint a galamb ha röpülhetnénc,
 Én elröpülnék messze földre,
 Elmennéc e népec közöl,
 Pusttát keresnénc ezentöl,
 Az hó! nyugadalmom lehetne.
 (LV. Zsoltár)

Az hazug emberec
 Nálam nem kedvesec,
 Az tettetö czalárdokat
 Szívem szerint gyülölöm,
 Es nagy távol kerülöm
 Az álnoksággal járókat.
 (XXVI. Zsoltár)

Molnár Albert igaz költészetet árasztó sorainak felidézése után kérdések következtek, részben még a szemináriumi asztalnál, részben ezt követően a magam kutatómunkája során. Az első kérdés szükségszerűen ez volt: — Miért nem él megfelelően a köztudatban, hogy a *Zsoltárok* régi költészetünk nagy alkotásainak sorába tartoznak? — A választ egy többé-kevésbé hasonló probléma kapcsán Babits Mihály szavai segítenek megadni, *Az ifjú Vörösmarty* című fiatalkori tanulmányából: „... Vörösmartyt nem ismerik — jóformán senki sem ismeri, még az írók sem, Vörösmarty a *Szózat* költője — egy olyan költeménnyé, melynek szépségét a megszokástól nehezen érezzük...⁴ Valami hasonló oka volt annak, hogy Molnár Albert versalkotásainak Balassi után is új szépségeket teremtő értékeiről alig volt tudomása a közvéleménynek, annak ellenére, hogy nem is kicsiny irodalom foglalkozott a *Zsoltárok*kal már a múltban. Négyesy László sok évtizeddel ezelőtt szögezte le: — A magyar vers európai-zalódása Balassival veszi kezdetét és Szenczi-Molnárral folytatódik.⁵ Mi a nagyra-becsülö szavaknál is több és kiterjedtebb értéket tulajdonítunk a *Zsoltárok*-nak. Azonban arról szóljunk most, — az imént felvetett kérdés folytatásaként, — hogy a magyar vers történetének útján nagy értéke mellett, bizonyos szempont-

⁴ Babits Mihály, *Irodalmi problémák* című kötetében, Budapest év nélkül, második kiadás, 101.

⁵ Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom története*, I—II. kötet, Budapest, 1899. Második kiadás. I. kötet 312.

ból ellentmondásos is Molárnak ez az alkotása. Ellentmondásos a történelmi út szemszögéből, hiszen Balassi Bálint halála után, — aki költészetünk nagy vívmányát, a *szövegverset* megteremtette — alig több mint tíz esztendővel, ismét éneklésre, mégpedig templomi éneklésre szánt verset alkot általuk Molnár. (Az más kérdés, hogy a *Zsoltárok* — a XVI. századi énekel magyar versekkel szemben — *szövegvers*-ként is kiemelkedő alkotások; miként azok, — a francia költészet remekei — Clément Marot teremtette zsoltárok, és korántsem azok a 150 francia zsoltárnak Théodore Bèze átültette darabjai, s még kevésbé a magyar költő által alapszöveggként használt Ambrosius Lobwasser-féle német versek.) De most arról van szó, hogy Molnár zsoltárainak egy részét — csupán tíz-tizenöt szerepelt közülük rendszeresen a templomi énekanyagban — évszázadokon át énekeltek, s nem olvasták; az énekanyagban nem szereplő verseket pedig alig-alig ismerték, legfeljebb a filológusok, akik foglalkoztak velük. Ilyen módon a rendszeresen énekel versek szépségét, akár a *Szózatét*, vagy — hozzáfűzhetjük Babits szavaihoz, — Kölcsey Ferenc *Himnusát*, éppen a rendszeres éneklés folytán beállott *megszokástól* alig-alig érezték. A mondotak alátámasztására még annyit: a szeminárium fiatal tagjaira — az immáron szövegversként appercipiált — minden zsoltár a meglepetés erejével hatott. A szemináriumot vezető tanárra azonban azok a zsoltárok, vagy zsoltárszakaszok tettek mély benyomást, amelyek a templomi éneklés anyagában nem szerepeltek, amelyek nem váltak számára már gyerekkorában *megszokottá*, amelyeket irodalomtörténész létére maga sem ismert.

A szemináriumi szövegelemző munka során kicsírázott Molnár Albert tanulmányomnak másik megfigyelése az volt, hogy a XVII. század első évtizedében született magyar *Zsoltárokban* a jelentős költészet máig ható erejét mélységesen táplálja létrehozójuk költői tehetségével — a műfordítás keretein belül is összefonódó *személyessége*. Az a személyesség ez, amely a maga lírai mondanivalóival találkozott Dávid király zsoltárainak világával, s ily módon saját érzelmei tükröződhetnek a magyarul újraalkotódott versanyagban. Kiderült az elemzés során az is, hogy ennek a sokat szenvedett férfinak a személyessége közösségi mondanivaló is, mégpedig a mezővárosi paraszt-polgárság élményvilágából táplálkozó mondanivaló. Ennek folytán a hazai mezővárosi polgár a maga érzelmvilágát, jobb élet utáni vágyódását élhette át a *Zsoltárokban*; találkozott bennük a veteményeket, a földeket felfrissítő esővel, a búzavetéssel ékes hegyoldalakkal, szántóföldekkel, s barom csordákkal teli mezőkkel. Mindezek által váltak *magyar honossá* a zsoltárok, s talán az által is, hogy a magyarul felhangzó szakaszok tájai, természeti képei magyar vidéket, Molnár szülőhelye vidékének képeit idézik élénk.⁶ Azzal, amit most megfogalmaztunk, lényegében tisztában volt Molnár Albert is, amikor a bázeli Ludwig Luciusnak írott

⁶ A mezővárosi polgár szemléletének világával először az itt is idézett LXV. zsoltár 7., 8. és 9. szakaszában találkoztam. Hasonló szakaszokat idézhetnék a zsoltároknak egész sorából. Példának csupán néhányat említek. Ez az élményvilág fejeződik ki a CVII. zsoltár 17., 18. és 19. szakaszában. Nem másként LXXII. zsoltár 3., 8. és 9. versszakában ugyanúgy, mint CXXVI. zsoltár utolsó szakaszában, a CXXXIX. 4., 5. és 6. versében, a CIV.-nek 6., 7., 8., valamint 12. versszakában. A mezővárosi élményvilágon belül gyakorta találkozunk Molnár Albert soraiban a polgári élet jellegzetes fogalmaival, mint a „kölcson” és az „uzsora”. Példák olvashatók erre — többek között — a XV. zsoltár 5. szakaszában és a XXXVII. zsoltár 11. versében. (Feldmár Teréz IV. éves pesti bölcsészettudományi kari hallgató 1974. áprilisában az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megtartott Szenci Molnár Albert tudományos diákköri ülészakán szerepelt *A mezővárosi polgár világnézetének nyomai Szenci Molnár Albert zsoltáiraiban* című dolgozatával. Adataink jórészt az ő összeállításából valók.)

— a közelmúltban Zsindely Endre felfedezte — leveleinek egyikében művét „Pannon Zsoltároskönyvem”-nek nevezi⁷.

Húsz évvel ezelőtti tanulmányomnak még néhány — az eddigiekkel összefüggő — eredményét sorakoztatom föl. Molnár Albert, aki a maga lírájával és a mezővárosi polgárság lírájával hevítette át Dávid zsoltárait — így fogalmaztam annak idején —, prózai írásait is átítatja személyes mondanivalóival. Gyerekkorának, ifjúkori fejlődésének és férfikorának olyan eseményeit is megörökíti, amelyeket ő előtte egyetlen magyar író sem tartott megörökítésre érdemesnek. Szinte az emlékezés stílus-teremtő erejével írja le gyerekkori élményeit, legelőször — a strassburgi tartózkodásának végén elkezdett és húsz esztendőn át 1617 május 12-ig vezetett — *Napló*-jában. Ő az első magyar író, akinek szemében az apró esetek, a kicsiny jelenségek nemcsak megörökítésre méltóak, hanem emberi fejlődésének részei; későbbi működésének gyökérszárait keresi ifjúságának, gyerekkorának élményanyagában. De nemcsak *Napló*ját jellemzi ez a sajátosság. Levezetésében, tudományos és más műveinek bevezetésében, de még *Grammatikájának* példatárában és *Szótárának* jelentés-magyarázataiban is felfedezhetők a *Zsoltárokban* felismert személyesség közeli hasonmásai. Idetartozik az is, hogy nem csupán az írásbeli megörökítés terén, hanem minden életével kapcsolatos tárgyi dokumentumot, emléket megőrzésre érdemesnek tartott. Még *baccalaureatusi koszorúját* is őrizte vándorlásai során és gondoskodott arról, hogy életének dokumentumai az utókor számára fennmaradjanak. Mindezek a vonások az itthoni indításokra épülő, külföldön továbbélődő polgári gondolkodásának, polgári irányba haladó írónak a jellemvonásai.

Az első indításokat e próza-stílushoz kétségtelenül Strassburgban kapja. Hiszen itt kezdi el *Napló*jának írását, hasonlóan *Szótárának* szerkesztését. A szótár-írás terén pedig legfőbb mintaképénél, Petrus Dasypodiusnál is találkozunk a jelentésmagyarázatok terén személyes hangmegütéssel, de már Calepinus szótárában is.⁸ Annak idején azt a feltételezést is megkockáztattam, hogy e személyes jellegű próza-stílus elmélyülése összefüggésben lehet kedves marburgi tanárának, a filozófus Rudolf Gocleniusnak (1547—1628), példaadásával. Úgy véltem akkor, hogy Goclenius filozófiai művei aligha tettek a magyar íróra hatást, amelyekben a „marburgi Platon”-nak és „keresztény Arisztotelész”-nek nevezett gondolkodó Ramus dialektikáját és Arisztotelész logikáját igyekezett közös nevezőre hozni, de annál inkább 1590-ben megjelent *Psychológiája*. Ez a mű a spanyol humanista, Luis Vives alkotása után (az ő munkáit, a nő-nevelésről szóló dialógusát mindenképpen, Molnár ugyancsak ismerte) az első rendszeres lélektan, modern értelemben vett pszichológia. A feltételezés értelmezéséhez mondjuk meg: Goclenius nemcsak „pszichológiát” írt, hanem maga is írói eszközzel, humanista módon, személyes, elemző stílusban fogalmazott. De bárhonnan is származzanak e prózastílusbeli sajátosságai Molnár Albertnek — amelyek majd a magyar puritánusoknál tovább fejlődnek —, első megnyilatkozásai hazánkban azoknak az írói, alkotói vonásoknak, melyek más elemekre is építve,

⁷ A mondat, amelyben a „Pannon Zsoltároskönyvem” fogalmazás olvasható, latinul így hangzik: „Nudiustertius scripsi Francofortum ad Dominum Corvinum typographum Herbonensem, eumque rogavi, ut meo pretio tibi per dominum Schönfeldium Vestratem mittat exemplar Psalterii mei Pannonici.” — Molnár Albertnek Ludwig Luciuszhoz írott leveléből, Marburg, 1606, szeptember 8.

⁸ Dasypodius Szótárát már idehaza, kassai házitanítóskodása idején ismerte Molnár Albert. A Calepinus-szótárral azonban csak Németországban találkozott. Itthoni ifjúsága idején a Calepinus addigi kiadásai magyar értelmezéseket még nem tartalmaztak. Így magyar nyelvvel ellátott Calepinus megismerésére csak odakint nyílt lehetőség. — Vö. *Melich János, A magyar szótárirodalom*, Budapest, 1907. 121.

Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc emlékirataiban fognak jelentkezni kiérett, fejlett formában.

Az eddig előadottak maguk is bevilágítanak valamelyest Molnár személyiségének mélyébe. Ezekkel együtt, az általa megörökített életrajzi adatok bősége lehetőség nyújthatna arra, hogy életútjáról, emberi fejlődéséről — kivéve a megfogyott dokumentumú utolsó évtizedét — akár társadalompszichológiai portrét is készíthessünk. — További munkálataim folyamán sor kerül majd erre is. — Most azonban néhány olyan kérdést szeretnék érinteni, amelyek az ő emberi és alkotói személyiségének a kor által föladata — véleményem szerint — legfontosabb viszonyainak sorába tartoznak. Ilyenek: *a nemzeti tudat kérdése, történelemszemlélete, személyiségének és tevékenységének a reneszánsz egyéniségek teljes életre, széles körű ismeretekre, valamint sokféle alkotásokra törekedő vonásai, s ennek határai és az egykorú európai valamint magyar politikához való viszonya, A kérdések egyikével-másikkal részletesen szeretnék foglalkozni, másokra most csak jelzéseket, utalásokat teszek.*

Kiindulásunk a továbbiakhoz a latin „patria” szó és magyar megfelelőjének, a „házá”-nak Molnár írói gyakorlatában szemmel kísérhető jelentésbővülése. Szabó András fiatal egyetemi hallgató, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendezett *Szenci-Molnár Albert Tudományos Diákköri ülészakon*, a latinnyelvű *Naplóról* tartott előadásában figyelt fel arra — s röviden érinti —, hogy a „patria” Molnár Albert szóhasználatában egy ideig csupán a szűkebb hazát, a „szülőföld”-et jelentette, s csak később kezdett kiterjedni a kifejezés a széles értelemben vett „házá”-ra, Magyarországra. A fiatal egyetemi hallgató ezt fűzi hozzá megfigyeléséhez: „Az, hogy már az egész Magyarországot hazájának tekinti, egy olyan fejlődést mutat, amely munkásságának kezdő éveiben mehetett végbe...”⁹ Igen, ez a fejlődés valóban Molnár *munkásságának kezdő éveiben* ment végbe, s elemző vizsgálata rávilágít gondolkodásának, személyiségének egyik leglényegesebb vonására, illetőleg Molnár Albert tudati fejlődésére.

Szögezzük le mindenekelőtt, hogy az antik latinságban a „patria” szó kizárólag „szülőföld”-et jelentett, szélesebb értelemben vett hazát, az „ország”-ot sohasem. Ugyanez marad a szó jelentése a középkori latinságban, legfeljebb annyiban szélesedik, hogy — Bartol szerint — jelenti a „szülőföld” mellett a „provinciát” a „tartomány”-t is.¹⁰ A „patria”-nak a „szülőföld” jelentéséből a nagyobb szülőföldé, az „ország”-gá, a „házá”-vá szélesedése — a latinban és az újlatin, de más nyelvekben is — a reneszánsz idején, a nemzeti tudat felvillanásakor, humanistáknál jelentkezik; úgy tűnik először, legalábbis az elsők között Petrarcanál.¹¹ A kiterjedő jelen-

⁹ Szabó András, I. éves hallgató dolgozata a 6. számú jegyzetben említett tudományos diákköri ülészakon került bemutatásra. A fiatal egyetemi hallgatóra történő hivatkozáshoz még a következőket: Húsz esztendő alatt, mióta — egy most már befejezéshez közeledő — Molnár Albert-könyv írásával foglalkozom, alig volt olyan egyetemi szemeszter, amikor egy vagy több tanítványom ne foglalkozott volna a XVII. század első évtizedeiben alkotó költő és író-tudós munkásságának valamelyik részletkérdésével. Ezek a dolgozatok tanár és tanítvány közös munkájának tekinthetők. Éppen ezért, e tanulmányomban ugyanúgy, mint készülő könyvemben hivatkozom rájuk, még akkor is, ha egy-egy megállapításuk csupán ötletet adott további munkámhoz.

¹⁰ Vö. Bartal Antal, *A középkori magyarországi latinság szótára*, Budapest, 1902.

¹¹ Hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi a francia írásbeliségben. Süpek Ottó tájékoztatása szerint a „patria” — „patrie” kifejezés a XVI. század legelején már harmadrangú literátoroknál egész Franciaországot is jelenti. — A spanyolban — Kulin Katalin szerint, — a „patria” kifejezés a XV. század végéig egyik jelentésében sem élt. Ekkor azonban, amikor feltűnik, már nem a „szülőföld”-et, hanem csak az „ország”-ot fejezte ki. Azonban máig nem honosodott meg; az „ország”-ra ma is a „pais” szó az uralkodó.

tésű „patria” most, a reneszánsz időszakában mélységesen érzelmi telítettségű lesz. Érzelmi telítettsége van kezdetben Molnár szóhasználatában is, hiszen a kiterjedő jelentés, az új értelmezés külföldön, a hazától távol születik meg nála, együtt a távol-ságból következő személyességgel, szinte lírai telítettséggel.

Az sem szorul bővebb magyarázatra, hogy nem a késő-reneszánsz Molnár-Albertnél találkoznak Magyarországon először a „patria”, illetőleg a „haza” kiterjedő jelentésével, illetőleg használatával. A hazai fejlődésben a XV. század közepén jelenik meg először a „patria”-nak — és törvényszerűen vele együtt a „natio”-nak — szélesebb értelmezése. Ez az értelmezés — Szűcs Jenő szerint, elvileg mindennemű és kondíciójú népet belefoglal a nemzetbe, „amelyeknek egy a hazájuk, azonos az érdekük”. Azonban az értelmezés kizárólag a magasabb humanista intelligenciának, Vitéz Jánosnak és körének a sajátja, az akkori világi értelmiség középső és alsó rétegéhez nem juthatott el. A XVI. században viszont — Benda Kálmán kutatta és magyarázta a kérdést —, a „patria” fogalma a nemesség körében politikai tartalmat nyer. Ebben az értelemben olvashatunk a „hazá”-ról — nyilván humanisták megfogalmazásában, — az 1505-ös *rákosi végzésben*, majd az *1536. évi 2. törvénycikkben*. Ezekben a dokumentumokban a *nemesi hazáról* van szó; a „haza” a „nemesség és az uralkodó érdekközössége”¹² Megjelenik a „patria” fogalma a XVI. században már magyar nyelven, humanista műveltségű literátoroknál, íróknál és költőknél is. Másokat nem említve, Sylvester Jánosnál, Pesti Gábornál, Bornemiszánál, Balassinál, — Molnár Albert kortársra is utalva, — Rimay Jánosnál. És csaknem mindnyájuknál lírai telítettséggel, személyes fűtöttséggel. Hasonlóan a legszebb megfogalmazásokhoz, a Balassiéhoz: „Ó én édes hazám, te jó Magyarország, ...”, vagy a Rimayéhoz: „Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll, ...”.

Az eddigiekhez — éppen a nemzeti tudat megközelítése szempontjából még a következőket: ahogy a XV. században egy szűk körben van jelen a „patria” fogalma, s a XVI. sz.-ban az *1505-ös rákosi végzésben*, valamint az *1536. évi 2. törvénycikkben* egyedül a *nemesség hazáját* jelentette és más osztályokra nem vonatkozott; — vajon mi a helyzet a Sylvesterek, a Pesti Gáborok, a Bornemiszák, a Balassik, a Rimayak, a Molnár Albertek „haza” fogalmával? — Anélkül, hogy a probléma részletes elemzésébe bocsátkozhatnánk, annyi bizonyos, ha lett volna is az utóbbi megfogalmazók között, aki a „hazá”-t már nem csupán a nemességre vonatkoztatta —, Molnár Albert majd ilyen lesz —, maga a fogalom a *széles hazát, az országot* kifejező jelentésével jelen esetben is, csak nagyon kis mértékben terjedhetett túl a megfogalmazó humanista értelmiségiek körén. Kismértékben terjedt túl, legalábbis a XVI. században. Még a mezővárosokban sem, ahol pedig valamelyes bázisa lehetett, hiszen a XVII. század folyamán, amikor a kifejezés jelentése a „szülőföld” mellé az „ország”-ra is nagymértékre kiterjed, a leggyorsabban éppen a mezővárosokban és Erdélyben nyer magának teret. De a XVI. században még nem. Ezt sejteti, hogy Molnár Albert magyarországi ifjúsága idején — bár maga is mezővárosi származék volt, s már ekkor sem volt csekély műveltségű — nem ismerte a fogalom kiterjedt jelentését: a „patria”, a „haza” csak „szülőföld”-et jelentett számára. A sejtést, hogy a fogalom kicsiny térre szorítkozott a XVI. században, Benda Kálmán már idézett tanulmányában társadalmi összefüggéseiben is alátámasztja és dokumentálja. A korábbi történelmi irodalom — erről szólnak többek között szavai — azt vallotta, hogy a végvári katonaság „hazafiságból, a magyar nemzet iránti szeretetből vívta megalkuvás nélküli harcát” a török ellen. Ezzel szemben a valóság az, hogy a „végváriak megnyilatkozásaiban...

¹² Vö. Szűcs Jenő, *Nándorfehérvár és a parasztság*, Történelmi Szemle, 1963. 11—14. — Benda Kálmán, *A végvári harcok ideológiája*, Uo. 15—18.

a XVI. században hiába keressük a hazára és a nemzetre való hivatkozást. Ez érthető is, ha a szavak mögötti tartalmat egybevetjük a végvári katonaság osztályhelyzetével". Az utalás arra vonatkozik, hogy a „haza” a nemesség hazája, s a végvári katonaság „óriási többségben” a jobbágyok köréből került ki.¹³

Folytassuk tovább az elemzést, most már Molnár Albertre sűrítve a mondani-valót, vizsgálva a „patria” fogalomnak nála is bekövetkezett jelentésbővülésével együttjáró, nemzeti tudatbeli fejlődésének indítékait, gyökereit. 1599-ben következik be nála ez a fordulat, amikor kilenc esztendei távollét után hazaindul, hogy néhány hónapot idehaza töltsön. Az addig csak szülőföldet jelentő „patria” mellé ekkor jelenik meg fogalmazásában az „ország”, Magyarország jelentése is, és ettől kezdve egyaránt szerepel írásaiban mindkét jelentésével a „patria” ugyanúgy, mint magyar megfelelője, a „haza”.¹⁴

Molnár Albert huszonöt éves múltot ekkor. Az eltelt kilenc esztendő leforgása alatt — más városok mellett — járt Wittenbergben, Drezdában, Heidelbergben, majd három évet Strassburgban tölt; tanul, kiemelkedő személyiségekkel, tudósokkal ismerkedik, barátságot köt. Ezután ismét útra kell kelnie. Svájcba megy, — ahol az agg Théodore Bèze-t keresi fel, — innen délre, Itáliába, majd onnan vissza Heidelbergbe. A kilenc esztendőből csaknem hatot — az első és az utolsó hármát, — anyagi gondok, állandó nehézségek, betegségek, s pestis járvány réme kíséri. A fiatal férfit mégis optimizmus járja át, az ismeretek magáévá tételére törekvő, akadályokat nem ismerő szorgalom, akaraterő. Alapvonásaiban, gondolkodásának, szemléletének, törekvéseinek iránya tekintetében kiérett férfi már; nemcsak az évek száma szerint, nagyon messze van már attól a tizenhatéves gyerekifjútól, aki 1590-ben elindult nyugatra. A látottak, a hallottak az élet változásai, a politikai harcok, az új tudományos vívmányok mindenütt ahol megfordult, nagy benyomást tettek reá, kitágították látókörét. Mégis, a kilenc esztendőből a középső három, a Strassburgban és híres Akadémiáján eltöltött évek jelentették számára az életére kiható döntő indításokat, az elhatározó iránymutatást. Ezzel korántsem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha a századforduló esztendejétől csaknem egy negyedszázadon át, — a Rajna-vidéki kálvinizmus olyan középpontjaiban, mind Herbornban, Altdorfban, Marburgban, nagyrészt Heidelbergben — szerzett újabb tudományos és irodalmi ismeretek, nagy hatású emberi kapcsolatok jelentőségét ne értékelném megfelelően. Hiszen ez a csaknem huszonöt év volt Molnár életének legtermékenyebb, alkotó, cselekvő időszaka. Kiterjedt munkát végez ekkor, s — mint látni fogjuk — olyan területen is, amire eddig nem is figyelt fel a tudományos kutatás. És mégis, a döntő fordulat Strassburgban következett be szemléletében, gondolkodásában; későbbi tevékenységének csírái nagyrészt felfedezhetők itteni életében, tevékenységében, ismereteiben, írói, tudósi kezdeményeiben. Amit itt magáévá tett, arra fognak ráépülni az elkövetkező negyedszázadban szerzett ismeretek, tapasztalatok és kiérett alkotások.

¹³ Vö. Benda Kálmán, i. tanulmánya, 15.

¹⁴ Néhány idevágó idézet Molnár Albert *Naplójának* 1599-beli feljegyzéseiből: „Redii in patriam Szencinum...” — Ex patria versus Cassoviam iter suscepi...” Ugyanez év feljegyzései sorában már ekként is fogalmaz: „...in Ungariam patriam...” Vö. Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*, Budapest, 1898, 26—27. Molnár Albert *Szótárának* 1604-ben megjelent I. kiadásában a „patria” jelentése „hazanc, földünc”. E jelentés pontosan a *Dasypodius* szótárából törtenő átvétel. Ott ugyanis a „patria” jelentése „Vatterland, Heimat”. A Grimm Szótár szerint a „Vaterland” jelentése ez időben még születési helyet, szűkebb értelemben vett „szülőföld”. et jelenteti, azonosat a „Heimat”-tal. Molnár Szótárának 1621-i kiadásában a „patria” „hazanc, földünc” jelentése mellé azonban felsorakozik harmadiknak a „hazai”, ami már kétséget kizárólag a szélesebb értelemben vett „hazá”-t, az „ország”-ot jelenti.

Strassburg Akadémiájának szellemét, oktatásának célkitűzéseit meghatározzák az intézmény létrehozójának, Johannes Sturmnak a törekvései. Az ő célkitűzései pedig elválaszthatatlanok attól a haladó, kálvinista, polgári hagyománytól, ami ezt a várost éppen a XVI. században áthatalta. Hiszen itt tevékenykedett egy ideig Kálvin — akivel Sturm személyes kapcsolatban volt —, itt kapnak menedéket a Franciaországból elűzött hugenották, s — a strassburgi haladó tradíciót magyar összefüggésbe vonva, — Eckhard Sándor már három évtizeddel ezelőtt megállapította, — a mi Molnár Albertünk előtt, évtizedekkel itt járt honfitársaink között „Ramusnak számos magyar kapcsolata volt, de még sajnos nem ismerjük eléggé őket”¹⁵ (Azóta sem rendelkezünk több ismerettel róluk.) Amikor Molnár három éven át Strassburgban tanult, már Johannes Sturm is a tradíciók sorába tartozik. Ugyanis, ahogy a lutheriek kerültek a városban hatalomra, a kálvinista tudósok száműzésbe kellett mennie. A mi magyar hősrünk három esztendejének végéig ismét kálvinisták állnak Strassburg élén, de az intézmény létrehozója ekkor már nincs az élők sorában. Célkitűzése, szemlélete, pedagógiai módszere azonban él tovább; utóda Melchior Junius — Molnár idején is ő az Akadémia vezetője, — mindenben követi elődjét, írásaiban idézi és a pedagógiai gyakorlat tekintetében nyomában jár.

Ki volt tulajdonképpen Johannes Sturm (1507—1589)? A 20-as évek végén Párizsban, ahol ezidőben tartózkodott, — mint valamikor Augustinus Hippoban, vagy Melancthon Wittenbergben — magániskolát alapít saját házában. A nemrégiben létrehozott *Collège de France*-ban tartott előadásai folytán már itt, Párizsban kiváló szónok hírében áll. Francia lányt, egyik tanítványát veszi feleségül, s a francia humanista műveltség áthatja mostani és későbbi tevékenységét is. Ugyancsak Párizsban ismerkedik meg a reformáció tanaival. 1536-ban meghívják Strassburgba. Itt a *Collegium praedicatorum*-ban tartott előadásaival egyhamar olyan rangot szerez magának, mint korábban Párizsban. Midőn Sturm 1538-ban létrehozza — 1566-ban akadémivá, 1621-ben pedig egyetemmé fejlődő — iskoláját, a maga addigi szónoki gyakorlatából vonja le a nevelési elveit, a szükségletek megszabta célok érdekében, a velük együttjáró ideológiával. Iskolája szónokképző iskola, a retorikának ezidőbeli széles körű értelmezésével. Az itt folyó nevelés a cicerói ékesszólást óhajtja elsajátíttatni a növendékekkel; a reformátorok indítása nyomán, a „sapiens et eloquens pietas”-t állítva középpontba. Sturm nevelési módszere sokat megőrzött a hagyományos humanista pedagógiai módszerekből, de tovább is lépett azoknál. A tanításban és tanulásban praktikus elveket érvényesített. Diákjaitól nyilvános előadásokat, beszédgyakorlatokat, szónoki vetélkedőket kívánt meg. Előadták Plautust, Terentium és néhány görög drámaíró műveit; ugyancsak az ékesszólás gyakorlása céljából, latinul; az oktatás felsőbb szintjén a görögöket görögül. Ez a praktikus célú iskolai színjátékos és fejlődés során messze túllépi a kiváló pedagógus és tudós által neki szánt szerepet; a német színjátékos irányába fog hatni.

Ismerjük a strassburgi akadémiai gyakorlat olvasmányanyagát is, mégpedig az iskolaalapító utódának, Melchior Juniusnak a műveiből. Olvasták az alapvető klasszikusokat, élen Ciceróval. Pedagógiai elveik szerint azonban a szónok nem nélkülözhetette a filozófiát, a dialektikát, a fizikát, a politikát, de a költészetet sem. Szerepeltek az olvasmányanyagban a történetírók, az antikok ugyanúgy mint az újkorok. Az utóbbiak között az egyes nemzetekkel foglalkozó historikusok, a ma-

¹⁵ Vö. Eckhardt Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban*, Budapest, 1944. 4. — Eckhardt tanulmánya egyébként feldolgozza — Melchior Junius művei nyomán — a Molnár előtt Strassburgban tanult magyarok közül négy diák (Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért és Ungnád András) retorikai gyakorlatainak anyagát.

gyarok és a magyarságról írók is, köztük „Turotius” és „Bonfinius”. Sturm még nem ismerte föl a nemzeti nyelvek jelentőségét, de utódánál — Molnár nála vizsgázott — bizonyos hangsúllyal az ott tanuló diákok nemzeti nyelve is előtérbe került, amikor — szintén az ékeesszólás prakszisának céljából — minden diák a maga anyanyelvén fogalmazott szövegeket ültetett át latinra, vagy az általa anyanyelvére lefordított antik szerzőket fordította vissza ismét latinra. Ez a gyakorlat Molnár Albert számára fontos indítást jelentett. A strassburgi pedagógiának ugyancsak alapelvei közé tartozott — s ez sem jelentéktelen Molnár fejlődése szempontjából —, hogy a tanárnak figyelemmel kellett lenni tanítványai egyéniségére, egyéniségük sajátos vonására, belső világára. És az sem érdektelen — a mi hősünk szemszögéből sem —, hogy Johannes Sturm politikai egyéniség volt, aki tudósi és pedagógusi elfoglaltsága mellett feladatának tartotta a politikusokkal és diplomatákkal való aktív érintkezést, s maga is gyakorta látott el különleges diplomáciai megbízásokat. A politikus szellem, a haladó protestanizmus politikai szelleme átjárta az Akadémia légkörét, nemcsak az iskolaalapító, hanem utódainak korában ugyancsak. Így érthető Sturm következő harca a protestanizmus konzervatív ágazata és a katolicizmus ellen. Ugyanekkor nem véletlen, hogy éppen ebben a városban — amelyben a politikai hatalom oly gyakori fluktuációnak volt kitéve — bontakozik ki már Molnár idejében, majd fokozottan erősödik: az *irénikus mozgalom*.¹⁶

Még néhány szót arról, hogy a strassburgi Akadémia tudományosságát és oktatáspolitikáját milyen ideológia, a filozófiának milyen irányulása szabta meg. A legfőbb filozófiai olvasmány Arisztotelész. És nem véletlenül. Johannes Sturm tevékenységében kísérlet történik — nem másként mint a korszak más gondolkodóinál — az ókori és a középkori kategóriák megmentésére; a reneszánsz új vívmányait, a természettudományokat is beleszorítva a retorika kereteibe. Ha úgy tetszik az arisztotelészi logika továbbfejlesztése ez, pontosabban: az új viszonylatok egyeztetése Arisztotelész tanaival, ami jelenti a metafizikának ekkor még mellőzhetően megtartását. A mondottak ismeretében értelmezhető, miért ír majd Molnár a *Grammatika* egyik példamondatában a marburgi Gocleniusról ekként: „Az mostani Philosophusok között, legbölcsebb Goclenius.”¹⁷ Korábbi tanulmányaimban Goclenius *Pszichológiájának* Molnárra tett hatását hangsúlyoztam csupán. A strassburgi Akadémia ideológiájának ismeretében világosodik meg, hogy Goclenius egész művét nagyrabecsülte, hiszen a marburgi mester — aki emberileg is közel állt a magyar tudóshoz, Ferinari Kunigundával tartott lakodalmára üdvözlő verset is írt — ugyancsak a jellegzetes egyeztetők sorába tartozott; Ramus dialektikáját és Arisztotelész logikáját igyekezett közös nevezőre hozni. Ezért nevezték kortársai „marburgi Platon”-nak és „keresztény Arisztotelész”-nek. (Tanulmányom fogalmazása közben hívta fel figyelmemet Balázs János a firenzei Cesare Vasoli idevágó kutatásaira. Az olasz tudós

¹⁶ Johannes Sturmrol és az általa alapított strassburgi akadémiáról Eckhard Sándor i. tanulmánya melett lásd: Friedrich Vogt und Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur* von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. 2 kötet. Leipzig und Wien, 1910. I. kötet 316—317. — G. Meyer, *Die Entwicklung der Strassburger Universität und der Akademie des Joh. Sturm*, 1926. — G. Skopnik, *Das Strassburger Schultheater*, 1935. — Karl Borinski, *Die antike in Poetik und Kunsttheorie* von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt. 2 kötet. Leipzig, 1914, 1924. II. kötet 9., 62. — Paul Seelhoff, *Die deutsche Schule*, Eine Kulturgeschichte der deutschen Schule und deutschen Lehrers. Dortmund, év nélkül. 156—157.

¹⁷ Vö. *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése* című tanulmányom, Irodalomtörténet, 1954. 160.

elemzésének feldolgozására már nem volt módom, csupán annyit jegyzek meg, hogy nézetei találkoznak előadott gondolataimmal.)¹⁸

Térjünk vissza ahhoz a megállapításhoz, hogy — Strassburgban döntő fordulat következett be Molnár Albert szemléletében, gondolkozásában későbbi tevékenységének csirái nagyrészt már felfedezhetők itteni életében, tevékenységében, ismereteiben, írói, tudósi kezdeményeiben. — A strassburgi akadémiáról mondottakat szembesítve későbbi műveiben megnyilatkozó vonásaival, valamint naplófeljegyzései, levelezése, s ez időből származó más dokumentumai eligazítanak bennünket a kérdés tisztázásakor. Turóczi-Trostler József *Szenczi-Molnár Albert Heidelbergben* című, igen gazdag anyagot tartalmazó, kitűnő tanulmányában természetesen nem foglalkozik elemzően e kérdésünkkel. Azonban néhány találó mondatot így is megfogalmaz. Az egyik így hangzik: „Strassburgban ismerkedik meg a nagyvilággal és a könyvvilággal.”¹⁹ Valóban itt nyílik ki Molnár előtt az akkori világ teljes valósága, annak az ideológiának a keretein belül, ami áthatotta a Sturm-féle pedagógiát, s amit a Gocleniusra történő hivatkozással kifejezésre juttat. Ugyancsak Turóczi-Trostler szól arról — már Heidelberg és a többi Rajna-vidéki város kapcsán, de Strassburgra is vonatkozik —, hogy az időben, amikor Molnár német területre kerül, — az itteni burzsoázia már hanyatlásnak indult, a kapitalizálódás lelassult. Azonban a kálvinista tartományok humanistái ilyen körülmények között is megtartanak valamit az elődök lendületéből, bátrabbak, mint lutheránus kortársaik, s erős francia és angol kapcsolataiknál fogva kevésbé zárkóznak el a politikától, a világi gondolattól, s más ösztönzésektől.²⁰ — A polgárosult városban, majd városokban a mi Molnárunk az így jellemzett társadalmi atmoszférában él és alkot. De talán éppen az ilyen jellegű polgárosultsággal találkozással és azt magáévá téve végezheti el a hazája igényeinek leginkább megfelelő írói és tudósi tevékenységét.

Strassburgnál maradván: itt válik gondolkozásának részévé az antik műveltség, beleértve az antik színpadi alkotásokat és magát a színjátszást. A már név szerint említett latinok mellett megismeri a görögök közül Aiszkhüloszt, Szophoklész és Euripidész. A drámaírók olyan mély nyomot hagynak gondolkozásában, hogy majd *Szótárában* — mintaképénél, Dasypodius-nál egyáltalán nem szerepel ez a kifejezés, — plasztikus megfogalmazását nyújtja a *komédiának*: „Oly játék, — írja — melyben bizonyos személyek ez világon mindenféle rendek erkölcsöket, szokásokat mintegy tükörben előmutatják.”²¹ A Hamlet megszületésével közel egy időben fogalmazott definíció szinte Shakespeare-t idézi! Idekívánkozik a Shakespeare-re utaló asszociáció, még akkor is, ha Molnár fogalmazása — nem lehet másként —, valami korábbi reneszánsz forrásra, minden bizonnyal egy eddig fel nem dolgozott iskolai kézikönyvre megy vissza. Hiszen a „tükör” hasonlat eléggé elterjedt volt a reneszánsz idején, ahogy Shakespeare-nél, szerepel Leonardónál, de például Benvenuto Cellini-nél is. A komédia fogalmának meghatározásához kapcsoljuk a sturmi retorika-oktatásban jelentős szerepet betöltő *definiálási készségre* való nevelést. Molnárnak itt magáévá tett és majd továbbfejlődő definiálási képessége megmutatkozik *Szótárának* Dasypodius-nál nem szereplő, attól eltérő, illetőleg azokat a magyar fogalmazásban módosító mondataiban, fokozottabb mértékben a *Grammatikában*, nem egyszer egyébe

¹⁸ Cesare Vasoli művének címe: *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo*, „Invenzione” e „Metodo” nella cultura del XV e XVI secolo. Milano, prima edizione 1968. Vasoli nagy terjedelmű művében igen gyakran hivatkozik Johannes Sturm tevékenységére, legrészletesebben szól: *Sturm, Melantone e il problema del "metodo"* című fejezetben. 310—329. l.

¹⁹ Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, Magyar Irodalom—Világirodalom című 2 kötetes gyűjteményes kiadványban, Budapest, 1961. II. kötet, 116.

²⁰ Turóczi-Trostler József, i. tanulmánya, 115—116.

²¹ Vö. Molnár Albert magyar—latin Szótára, 1604-i kiadást.

művei bevezetéseiben. Említsük meg azt is, hogy Strassburgban lesz Molnár latin stilsztává. Első írásos emléke bizonyítja ezt, mégpedig nagyrésztében latinnyelvű *Naplója*, amit utolsó itteni esztendejében, 1596-ban kezd vezetni. A *Napló* nem irodalmi alkotás, túlnyomóan szinte csak pusztá adatok olvashatók benne. Mégis — 1617. május 12-ig, ameddig vezette — igen sok kérdésére válaszol a kutatóknak. A mi mostani kérdésünkre azt válaszolja, hogy írója ez időben már jó latin stilszta, természetesen a Sturm-iskola, illetőleg közvetlen tanárának Melchior Juniusnak a szellemében.²² Ugyanekkor a fiatal Molnár Albert *Naplójának* olvasója azzal találja magát szembe, hogy a latin szöveg gyakorta magyar mondatszerkesztésre épül. Találkozunk ilyen jelenséggel korábbi magyar írók latin fogalmazványaiában is, de ekkor őnála, már minden régebbi íróénál fokozottabb mértékben van jelen. Molnár latinságának ez a sajátossága annak a gyakorlatnak a következménye, — utaltunk már rá —, hogy a nemzeti nyelv a humanista oktatásban előtérbe kerül; hogy a strassburgi diákok anyanyelven fogalmazott szövegeket ültetnek át latinra, antik szövegeket fordítanak anyanyelvükre, majd azokat ismét latinra. Ez a sajátosság nemcsak Molnárnál fedezhető fel, jelen van az Akadémia más országokból származó növendékeinél is; azok ugyancsak a maguk anyanyelvének vonásait építik bele akarva-nemakarva latin fogalmazványaikba.

Mindaz amiről most szoltunk, a maga hajszalereivel a mondottaknál többet, valami általánosat is jelez. Mégpedig azt, hogy ezidőben, a XVI. század végén, a XVII. század elején fokozatosan nemzetivé válik a német humanista hagyomány, s e folyamattal párhuzamosan, az itt tanuló külföldiekben — köztük Molnár Albertben — fokról-fokra bontakozik ki a nemzeti tudat új távlatokat teremtő ereje. Szó volt már arról is, hogy a Sturm-iskola felhívja a figyelmet a nemzeti történetírókra, s ezzel a nemzeti történelemre. Már Molnár előtt, az itt tanuló Révay Péter és társai idejében rendkívüli érdeklődés mutatkozott Strassburgban Magyarország iránt, a török elleni harcokkal kapcsolatban. A „haza”, a „patria” fogalma itt magától értetődően, „ország” jelentéssel forog már közszájon. Társainak szóhasználatában a magyar diák „hazájá”-nak hangsúlyozása is fölmerül. A babérokoszorú elnyerésekor hozzá írott fellengző latin verseztekben találkozunk ilyen mondatokkal: „Hát a haza győzője vagy?... Kellémes hazádnak a rettenetes törököt legyőzni...²³ És szorul-e az elmondottak után további magyarázatra, hogy Molnár Albert számára itt válik „hazá”-jává Magyarország, a „szülőföld”-ön, Szencen túllépő jelentéssel, érzelmi telítettségű jelentéssel? És talán az is bizonyító erejű, hogy a húsz és egynéhány esztendő fiatalember itt, Strassburgban kezdi el *Szótárának* szerkesztését. E nagy vállalkozás elindítása akkor is a nemzeti tudat jelenlétének kifejezője, ha megalkotójuk elsősorban nem a nemzeti nyelvet, hanem a magyarországi latin-oktatást óhajta vele támogatni. Sajátos nemzeti tudat az, ami az ő gondolkozásában itt kicsirázik, majd életútja során tovább érik. Különbözik magyar elődei, de még a vele kortárs Rimay János lényegében nemesi nemzeti tudatától is. Klaniczay Tibor pontosan fogalmazott 1962-ben — a napjainkban többnyire csak fogyatékoságai folytán emlegetni szokott, úgynevezett Molnár Erik-féle vitában, — amikor így ír: „Szenczi Molnár hatalmas irodalmi munkássága tele van nemzeti és hazafias elemekkel. S az ő haza-, illetőleg

²² Johannes Sturm műveinek egy részét már a tudós pedagógus életében kiadták: *Justitionis literatae sive de discendi atque docendi de ratione Sturmianus*, Tomus I. Argentorati, 1586. — Melchior Junius munkáinak egy része ugyancsak olvasható volt már Molnár Albert ott tartózkodása idején: *Artis dicendi praecepta*, Argentorati, 1589. — *Orationum...* Secundus tomus., uo. 1594.

²³ Vö. Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert*, Budapest, 1897. 47. l. Az üdvözlőversek latin szövege Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetében olvasható: 411.

nemzetfogalmában a korabeli mezővárosi polgárság szemlélete, egy másfajta, a nemességétől eltérő haza-, illetőleg nemzet-koncepció csirái jelentkeznek”.²⁴

Az öntudat az őskereséssel jár együtt; a csirázó nemzeti tudat a múlt megragadásában is megmutatja vonásait. Molnár Albert történelmi érdeklődése — feltételezhetjük a korábbiakból, ugyancsak Strassburgban gyökeredzik. Az ő történetiszemlélete, történelmi tudata — Turóczi-Trostler szólt erről először, — elválaszthatatlan a hisztorizmus kiemelkedő reprezentánsa, Matthias Bernegger tevékenységétől.²⁵ Bernegger egyik feje Fridericus Lingelsheimmel együtt — az utóbbi a pfalzi fejedelmi udvar tanácsosa, egyidőben teljhatalmú politikus — annak a szellemi körnek, melynek reprezentánsai — történétírók, filozófusok, filológusok, költők és politikusok, — különböző protestáns német városokban dolgoznak, amelyhez — alkotótevékenységének kibontakozása, hírének, rangjának gyors emelkedése nyomán — joggal odatartozónak tekinthetjük Molnár Albertet is. Berneggerről csupán annyit, hogy Tacitus-kommentárjai, a *Germániáról* tartott előadásai nagy lendületet adtak a német nemzeti tudatnak, s *irénikus* elvei mélységesen befolyásolták a *Bernegger-Lingelsheim-kör* tagjait, az ugyancsak idetartozó Martin Opitz gondolkozását, s a mi Molnár Albertünket hasonlóképpen. A Bernegger-féle történetiszemlélet — ha nem is lehet még mentes bizonyos boricista szemlélettől — már nem kismértékben filológiai megalapozottságú hisztorizmus.

A magyar tudós írásaiban — jelentős előrelépés, — alig-alig találjuk már nyomát annak a történelmi pesszimizmusnak, ami XVI. és XVII. századi irodalmunkat áthatja; minden országos romlásban Isten büntető kezét fedezve fel. Igen, bizonyos kereteken belül ő is filológiai alapon szemlélte a múltat; például tudós-kortársaival, barátaival szemben, saját tanulmányozásai, ismeretei nyomán kimondja, hogy a magyar nyelv nem rokon a héberrel, s eltérő sajátosságokat mutat más nyelvektől is. Más oldalról illusztrálva a mondottakat: mivel tudományosan nem bizonyíthatja, ezért nem csekély tartózkodással írja a következőket: „Olyan családban születtem (távol legyen szavamtól az elfogultság), ahol a régi magyar nyelv a maga romlatlan állapotában maradt fenn. Dédapám székeyi nemzetiségű... Ezt ő maga is büszkén mesélte, mert ők Szkihthából jöttek. Ezt ugyan én nem tudom, hogy így volt-e, de az bizonyos, hogy ők erre nagyon büszkék voltak.”²⁶

Bán Imre ír arról, hogy a XVII. század embere még történelmi valóságnak fogadta el a görög mitológiát, — még Apáczai Csere János is, — legfeljebb racionálisan értelmezte azt. A *Magyar Enciklopédia* írója például a *Daedalus Ikarus* mondát elfogadja, csak a repülést nem tudja magáévá tenni, nála gyors hajóval menekültek el Krétából.”²⁷ Az Apáczainál korábban élt és alkotott Molnár Albert ugyancsak valóságnak fogadja el a mitológiát, ő azonban még a racionális értelmezéshez sem juthat el. A világtörténelemre vonatkozó utalásaira most nem térek ki, csupán annyit jegyzek meg, hogy különösképpen a német múltrol, történetiszemléletét jól illusztráló anyagot őriztek meg művei. Világtörténelmi érdeklődését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy itthonról kéri (1609-ben) Benczédi Székely István akkor már

²⁴ Vö. Történelmi Szemle, 1963. 81. Klaniczay cikkének címe: *Néhány gondolat a vitához.*

²⁵ Turóczi-Trostler József i. tanulmánya, 117—118.

²⁶ Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentumkötetét, 3.1. — Az idézett szöveg Molnár magyar—latin szótára 1604-ben megjelent első kiadásának a magyar és erdélyi ifjúsághoz intézett ajánlásából való. Az eredeti latin fogalmazás a következő: „Natus in ea sum familia (absit dicto invidia) in qua vetus lingua Ungarica mansit incorrupta. Proavum habui ex gente Siculorum vel potius Scethulorum Transylvanorum, qui linguam Hungaricam penes se esse puriorem gloriantur: an propterea, quod primi, aut postremi ex Scythia sint egressi, nescio: hoc scio, quod gloriantur.”

²⁷ Bán Imre bevezetése a Magyar Klasszikusok című sorozat Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia*-jának kiadásához, Budapest, 1959. 26.

unikumszamba menő *Világkrónikáját*. A magyar múlttal kapcsolatos megjegyzései sorában a szent királyok is ott szerepelnek. Római tartózkodásáról megemlékezve szól „a magyarok pompás és nagyon gazdag templomáról, — az ő szavai, — amit általában Szent István kerekded templomának hívnak, amely a város falainak közepében van.”²⁸ Marburgi időszakában — az egymás után ott megforduló magyarokkal, — többször is felkeresi Szent Erzsébet síremlékét. Ekként írva róla: „...tündöklő és örökké fenlendő jó emlékezeti az Istenes Erzsébet királyné aszszonac, az hatalmas Magyarországi Masod Andras kiraly Leanyanac... Kinec tisztá arannyal és drága kővecel felő kiralyi koporsóját mi itt lattunk és czodálljuc Marpurgumban, az hostati nagy templomban, melyet azon kiralyne aszszony fundalt életében.”²⁹ A szent királyok iránti tiszteletét, nagy tradícióink sorába való állítását egy olyan dokumentummal juttatja legszebben kifejezésre, amikor egy szövegközlésében nem említi, illetőleg mással helyettesíti Szent László nevét és a személyéhez kapcsolódó ereklyéket, emlékeket. Az Abraham Scultetus-féle *Jubileus eszendei praedikáció* fordításának kiadásához csatolva közli Szkhárosi Horváth András hat énekét. A hat ének között olvasható Szent László városának — Kolozsvári testvérek lovaszobrával és a szent király ereklyéivel ékes Nagyvárad — papjait támadó, *Panasza Christushoz* című Szkhárosi vers. Molnár Albert a maga közlésében kijavítja a félreérthető és művészileg hibás sorokat, de ami a legérdekesebb; történetsszemléletével, a nagy király iránti tiszteletével nem férhet össze a Váradra, Szent László városának papjai ellen koncentrált támadás. Ezért akként formálja át a verset, hogy Várad helyett, Rómára teszi át a mondanivalót, s a hazaiak helyett a pápát és a világ pápista papjait veszi célba. Néhány példa: Szkhárosi első sora: „Várad! nagy kárt téssz mind ez országnak,...” Molnár közlésében így hangzik: „Róma! nagy kárt téssz mind ez világnak,...” Az első sor módosításából logikusan következnek a továbbiak. A Szkhárosinál olvasható: „az nagy érc lónak” helyett itt „pápa lovának” szöveggel találkozunk. A magyar király „szép koporsóját” — „Baál kápolnáját”-tal helyettesíti, „váradi papok” helyett pedig „pápista papok”-at ír. Az utolsó szakaszban szereplő „Szent László fejét ti imádjátok,...” verssor helyett viszont ezt kapjuk: „Szentek tetemit ti imádjátok,...” stb.³⁰

Molnár Albert magyar történelmi ismeretének legfőbb forrása Thuróczi és Bonfini, de ismerte Heltait, s reá, Bocskai és Bethlen politikájának hívére, jelentős hatással volt az az első magyar történelmi szintézis, amelyben protestáns történetsszemlélet érvényesül, a Székely Istváné. Túl a forrásokon és Molnár egyes utalásai-ból, valamint a Szkhárosi átirásból az általánosra is fénytvető szemléleti vonásokon, rajzoljuk fel történetsszemléletének irányulását, az azt mozgató erőket.

Molnár Albert egész tevékenységét az egykori magyar valóság igényeinek kielégítése szabta meg: teljesíteni, amit az idő megkíván, s találkozást teremtve a nyugati színvonal és a hazai célkitűzések között. Az itthoni valóság Bocskai és Bethlen Gábor

²⁸ Az idézet a magyar-latin szótár 1604-i első kiadásának ajánlásából való. Az eredeti latin szövegben így hangzik: Taceo alterum elegantiss. et opulentiss. Ungarorum templum, Stephani Rotundi vulgo dictum, quod est prope urbis murum.” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 18.

²⁹ Az idézet a *Károli Biblia* 1608-ban, Molnár Albert által sajtó alá rendezett kiadása magyar-nyelvű *Ajánlóleveléből* való. Lásd Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentumkötetében, 50. — Dézsi közlésénél pontosabb, betűhű szöveg olvasható: *Szenczi Molnár Albert költői művei*, Sajtó alá rendezte Stoll Béla, Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6. kötet. Budapest, 1971. 470—471. Idézetünk e kiadásból való.

³⁰ Szkhárosi Horváth András versének átirására Varga József figyelt fel: *Szkhárosi Horváth András* című tanulmányában, Irodalomtörténet, 1955. 302—303.

korában távlatot adott munkásságához. Nem véletlen, hogy ez a két évtized volt az ő legtermékenyebb, legjelentősebb műveket teremtő időszaka. S az sem véletlen, hogy a Strassburgban kicsirázó, majd Heidelbergben, és a többi Rajna-vidéki városban folyamatosan fejlődő történeti érzéke első fejlett állomásához a Bocskai-szabadságharc idején érkezik el, majd teljességét Bethlen korában nyeri el. Nem szorul magyarázatra, hogy — különösen Bethlen korszakában — a magyarság reprezentánsát látták benne odakint és ez a körülmény maga is növelte személyének és alkotásainak külföldi tekintélyét. Ő pedig ugyanekkor akként tekinthetett Bethlenre, mint aki értékeli és igényeli az ő munkásságát. Azt azonban már hangsúlyoznunk kell, hogy Molnár Albert már a fejedelem életében szinte történelmi jelenséget látott benne, s reá-utaló szavai, mondatai, bekezdései összefoglalás nélkül is Bethlen Gábor arcképévé állnak össze. Mégpedig olyan arcképpé, amelyek elemei, alapvonásai lesznek a későbbi ábrázolásnak. És ezzel az arcképpel — úgy tűnik; — párhuzamosan alakul ki, véglegesül a tudós-költő gondolkozásában a magyar múlt egész képe.

Ő, a késő-reneszánsz embere nem véletlenül emeli magasra Mátyás királyt. Hiszen alakja hősünk *fekete seregben* harcolt dédapja elbeszélései révén, családi hagyományként, már a gyermek Molnár világában benne élt. Mátyás alakjának és korának értéséhez elvezették persze olvasmányai, történelmi forrásismeretei. De minden bizonnyal ő volt az első, aki Bethlen Gábort hozzá, a magyar reneszánsz uralkodóhoz hasonlította. Ez a párhuzam pedig — a korábbi hazai történetiszemlélet nyomán — egyenesen vezetett oda, hogy a távoli múltba, Attiláig vezesse vissza a hasonlítás fonalát.³¹ Történetiszemléletének kiindulását jelentő Bethlen Gábor portréjában szükségszerűen jelentős hangsúlyt nyernek a műveltségátmogató fejedelem vonásai. Ennek folyamányaként az államalapító István királyt is úgy emlegeti, mint aki, — nemcsak idehaza, hanem még Romában is, templomokat épített ezen túl, kollégiumokat alapított. S ugyane kiindulópontból, szinte mentegeti, magyarázza Mátyást: „...hogya Isten engedte volna, hogy a király, aki oly nagy nyelvismerettel rendelkező ember volt, hosszabb ideig éljen, kiművelte volna az anyanyelvet, amelyen Attila és Geyza, Szent István ősei beszéltek, s olyan pallérozottá teszi, mint egykor Nagy Károly császár tette birodalmában, aki arra törekedett, hogy Germániát a régi fényében állítsa vissza.”³² Molnár eszményei közé tartozott a „közigazság”-ban és a „hitbéli szabadság”-ban „pallérozott” élet, s annak elválaszthatatlan része, a „kiművelt” anyanyelv. Közismert ez a megállapítás, mégis hadd idézzek erre nézve a *Magyar-Latin Szótár* ajánlásából egy mondatot. Az idézendő szavak történetiszemléletét is tovább árnyalva illusztrálják: „Bárcsak mi magyarok is követ-hetnénk a nyelv ékesítésében és terjesztésében a latinokat és a görögöket, valamint azokat, akik tőlük vették a példát, látva a népek emberiségét és műveltségre való

³¹ Erről szólva, le kell szögezni, hogy a most már Prágai Andrásnak tulajdonított, *Sebes agynak késő sisak* című kéziratot versgyűjteményben olvasható, *Bethlen Gáborról* szóló költemény aligha jöhetett létre a fejedelemnek Molnár Albert írásaiban összeálló portréja nélkül. A költeménynek szinte minden eleme megtalálható Molnár Albertnél. A versgyűjtemény 1631-ben keletkezett. Ez időben jól ismerhették már Molnár Bethlen Gábor-arcképet. Különösképpen ismerté Prágai András, aki közeli embere volt hősünknek, még Heidelbergből. — *Sebes agynak késő sisak* című gyűjteményt Komlószi Tibor tanulmánya óta tekintjük Prágai András művének. Vö. *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 85—105. l.

³² Az idézett mondat a magyar—latin Szótár 1604-i első kiadásának *Ajánlásából* való. Az eredeti szövegben ekként olvasható: „...si Deus huic regi optimo et linguarum multarum perito longiore vitae huius usuram concessisset, non esse dubitandum, quin etiam maternam suam linguam, qua Attila (sic) et Geysae Stephaniq[ue] prisci reges usi sunt, excoluisset atque exornavisset, quemadmodum olim imperator Carolus Magnus suam Germaniam exornare studuit...” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 39. l.

igyekezetét, követői lehetnének azok szorgalmának, akik annyira kiművelték és fejlesztették nyelvüket, miszerint fenn is marad a világ végezetéig. Ezeknek nyomdokait követtem én is, amikor szerény képességeimnek és kicsiny talentumomnak megfelelően igyekeztem előrevinni a honi nyelvet...”³³

Az ő történetismeretének és történet szemléletének elválaszthatatlan részei, törvényszerű velejárói műveltségünk múltbéli alkotásai is. A német városokban ahogy szemei előtt válik nemzetivé a humanista hagyomány, ugyanakkor tárják fel a régi német kéziratok egész sorát. És Molnár, aki jól ismeri a hazai latinság íróit, költőit, s örömmel írja *Naplójában*, hogy Augsburgban láthatott „egy görögnyelvű kódexet”, amely Mátyás király könyvtárából származik, de mégis, törekvéseinek szellemében, a maga munkásságának előzményeit, a magyar nyelvű irodalmat keresi, azt teszi magáévá, építi be alkotásaiba. 1610-ben fájdalmasan panaszkodik, hogy — magyar nyelvű könyvvel sem nagyon sokkal, kódexszel pedig még kevésbé rendelkezünk.³⁴ Anyanyelven írott alkotásainkat debreceni diáksága idején kezdi megismerni. Külföldön ez az érdeklődése csak fokozódik. Minden lehetőséget megragad, hogy hozzájusson a korábban nem ismert és újabban kiadott magyar könyvekhez. Végső soron kevés olyan magyar nyelvű nyomtatvány van, amit pályája során ne olvasott volna el. Kielégíthetetlen érdeklődése, kíváncsisága maga is imponáló. De még inkább az Molnár Albert irodalmi műtszemléletének biztos ízlése, válogatása, amelyben közrejátszanak ugyan a kor sajátos igényei, azonban az értékelés alapvonalát fejtett történeti és esztétikai — fogalmazhatjuk így — színvonalérzék határozza meg. Legszébb példa erre a korábbi magyar zsoldárfordítók értékrendbe állítása a *Psalterium* bevezetésében, s köztük csúcsra emelve — Balassi Bálint halála után kevéssel, alig több mint tíz esztendővel — régi költészetünk remekét, a *Bocsásd meg Istenem, ifjúságom vétkét*...

Sajnos nem szólhatok már — még vázlatosan sem — minden kérdéstről, amit tervbe vettem. Szólni szerettem volna a továbbiakban Molnár Albert tevékenységére, alkotásaira, közvetve és közvetlenül tett francia és angol befolyásról. Különösen az előbbiről, hiszen maga az egykori német műveltség is olyan francia hatás alatt állott ez időben, hogy ma már nagyterjedelmű irodalom foglalkozik e kérdéssel. A strassburgi akadémia világának bemutatása már eddig is sejtette e problémát, de a francia hatás fokozottabb méretűvé válik a Rajna-vidéki városokban. Mások mellett szót ejtettem volna Petrus Ramus *módszerének* a *Grammatikán* túlterjedő hatásáról és főként a *Zsoldárok* ritmikájáról, azon belül a jambusairól, amelyek az eddigi jelentős verstani kutatások ellenére teljességgel — úgy vélem — csak a francia dallamokkal egységben fejthetők meg, mivel Molnár Albert nem szövegverset írt, — még akkor sem, ha a *zsoldárok*, miként előljáróban szó esett erről, szövegversként is remekművek, hanem a dallam és a szöveg egységében fogant énekeket. És elemezni óhajtottam volna a dallamokkal egységben formálódott, végső soron a szövegeket is átható ritmusnak Ady ritmikájára tett meghatározó befolyását. És felhívtam volna a figyelmet a hugenották mozgalma eredményeinek a protestáns országokban nyomomkövethető utóhatásaira, így a hugenották hadművészetének csak legújabban kutatott

³³ Az idézet újra csak a magyar—latin Szótár 1604-i első kiadása *Ajánlásában* olvasható: „Utinam verò et nos Ungari in ornanda et propaganda Latinorum et Graecorum et qui hos sunt secuti, populorum humanitatis (sic) studiis excultorum, posemus imitari studia et diligentiam; qui linguas suas ita excoluerunt atque perpoliverunt, ut excultae perpolitaeque ad finem usque mundi permansurae esse videatur. Eorum ego vestigia sequens pro ingenii mei tenuitate meoque seu modulo seu talento, patriam linguam promovere cupiens...” Vö. Dézsi 14. számú jegyzetben idézett dokumentum-kötetét, 39.

³⁴ Turóczi-Trostler József, i. tanulmánya, 124.

sajátosságaira, amelyek jellemzik a harmincéves háború hadviselését, s a Bethlen Gáborét is.³⁵

A sokrétű francia befolyáson kívül szólni szerettem volna ennek a rendkívül sok irányban érdeklődő és sok irányban tevékenykedő reneszánsz személyiségnek, — a magyar késő-reneszánsz utolsó nagy személyiségének — az új természettudományokhoz való viszonyáról, Kopernikus, Galilei és Kepler tanításait illető felfogásáról. Jól tudom, problémafelvető jelzésem nyomán máris felhangzik a kérdés: egyáltalában ismerte, ismerhette az új tanokat? — Határozottan állíthatom, hogy igen. Magyar kortásai közül is többen tájékozottak voltak az új tudomány eredményeiben. Pázmány Péter a XVI. század végén még — nem is tagadással — nyilatkozott Kopernikus tanairól. Rimaynak verse tanúskodik tájékozottságáról: „Kerekded ez világ, gömbölyű mint lapda ...” — Majd a következő szakaszban: „Mínhogy állhatatlan, nem szűnik forgása ...” Molnár németországi környezetéből csupán két személyiséget említ: Bernegger nemcsak a hisztorizmusnak volt reprezentása, valamint a vallási türelemnek és a békének szószólója. Galilei propagátorai közé tartozott: műveit latinra fordította; köztük szinte kihívásként a *Dialógust*, majd erre is ráduplázva, Campanella *Galilei-apológiáját* ülteti át. Igaz, végül kénytelen Bernegger visszalépni Galilei tanainak terjesztésétől. Viszont Molnár Albert másik támogatója és ugyancsak példaképe, a politikus Lingsheim, haláláig következetes kopernikiánus maradt. És mindezekén túl, — kell-e utalni rá? — Keplerrel személyes kapcsolatban is állott Molnár; s ki az, aki feltételezi, hogy prágai együttlétük idején kizárólag humán témákról esett szó közöttük? A magyar tudós tájékozottsága az új tanok világában aligha vitatható. Erre vonatkozó nézeteit illetően mégis — egyelőre legalább — csak következtetésekre vagyunk utalva. Műveiben ugyanis egyetlen ideirányuló megjegyzéssel sem találkozunk. A további kutatásokat megelőzően csupán azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy vallásos meggyőződése, bibliai alapon nyugvó gondolkodása következtében — noha ismerte Kopernikusék tanait — nem tehette azokat magáévá, s így sem ellenük, sem mellettük nem nyilatkozott. Alapideológiájának rendíthetetlen ereje — úgy vélem — attól is megóvta, hogy az új természettudományok ismerete konfliktust váltson ki gondolkozásában. Az az idő is később következik be — Bán Imre elemzi e problémát —, amikor bár a konzervatív egyházi körök még mindig a vallás és a biblia tekintélyének sérelmét látták benne, de egy Apáczai Csere János már meg volt győződve a világi tudomány értékéről, nem rendelte alá a bibliának, s a maga vallásos meggyőződésének fenntartása mellett ott állott az új tudomány oldalán, a napközpontú világrendszer hirdetőjeként.³⁶

Legvégül egy olyan kérdésről szerettem volna részletesen szólni, — most írásom befejezéséül, ez esetben is csupán utalásokra szorítkozhatom — ami közel húsz évvel ezelőtt, nem sokkal a Molnár Albert témával történt első találkozásom után, feltételezésként már felmerült bennem s azóta foglalkoztat. A feltételezést egyetemi előadásokon is emlegettem, s mivel ugyancsak hipotetikus formában leírtam a hatkötetes *Magyar Irodalomtörténet* megfelelő kötetének lektorálásakor, az ott olvasható *Szenci Molnár Albert* fejezetben is helyet kapott, ilyen fogalmazásban: „... a fejedelem talán diplomáciai vonatkozásban is igénybevette szolgálatait”.³⁷

³⁵ A hugonettákkal, s az egyetemes kutatásban is elsőnek a hadművészetükkel, Jász Dezső foglalkozik *Hugonották* című tanulmánygyűjteményében, Budapest, 1974. A mi kutatásaink számára különösképpen a *Gaspard de Coligny, a hadvezér* és *A La Rochele-i hadsereg* című tanulmányai nyújtanak indításokat.

³⁶ Vö. Bán Imre, id. tanulmánya, 23—25.

³⁷ A hatkötetes *Magyar Irodalomtörténet* Szenci Molnár Albert-fejezetét Pirnát Antal írta. Az idézett mondat a II. kötet 70. lapján olvasható.

Feltételeztem ennek valószínűségét, mivel a magyar tudós és költő — aki műveivel, egész tevékenységével hűségesen szolgált Bethlen Gábor művelődéspolitikáját — a protestáns német városokban olyan kapcsolatokkal is rendelkezett, amelyek nem voltak megmagyarázhatók csupán a humanista kapcsolatteremtéssel, mecénás-kereséssel. Politikusok voltak ezek, élükön a pfalzi fejedelmi udvar vezető személyiségeivel, M. G. Lingelsheimmel, s ugyancsak kapcsolatban volt Hippolit Collibus pfalzi ügyvivővel, Joachim Camerarius választófejedelmi tanácsossal, de külföldi diplomátákkal is, mint Jacques Bongars francia követtel, Pieter Brederodeval, a németalföldi rendek megbízottjával és másokkal. Ezek a kapcsolatok politikai szerepet, diplomáciai ténykedést sejtettek. Molnár Albert egyes levelei, s más dokumentumai azt is világossá tették, hogy a magyarországi események elemzése terén segítette érdeklődő barátait, ismerőseit. Már annak idején feltűnt, hogy politikai felvilágosító, agitációs ténykedése visszanyúlik a Bethlen Gábort megelőző időkre. Mindössze azt említem meg, hogy Hanauban újra kinyomatta a magyar protestáns rendek és prédikátorok Bocskai István mellett kiadott *Apológiáját*, s a nyomtatványt szétküldte, terjesztette a legkülönbözőbb körökben.³⁸ Nem folytatom tovább a feltételezések időszakának fölidézését. A továbbiakból is csupán annyit, leveleinek és egyéb írásainak elemzése, valamint más dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai feszültséggel terhes Európában Molnár Albertet is áthatotta a politikai cselekvés igénye. Felvilágosító munkát végzett, politikai feladatokat teljesített és diplomáciai tevékenységet folytatott, elsősorban Erdély és Pfalz, Pflaz és Erdély között. A magam kutatásai és — itt most már nem publikálható — részeredményei a Bocskai-periódusra, valamint a 1620-as évek kezdetéig terjednek. Különös öröm számomra, hogy Vásárhelyi Judit értékes idevágó dokumentumokat lelt a közvetlenül ezután következő időre, Molnár Albertnek végleges hazatérése előtti és az azt követő itthoni időszakára vonatkozóan. Ezek a dokumentumok hőszünknek nemcsak Bethlen és Frigyes választófejedelem közti tevékenységét bizonyítják, hanem az angol királyi udvar irányába folytatott diplomáciai munkáját is.³⁹

A vázlatosan jelzett tények teljesebbé teszik e különben is rendkívül sokoldalú férfi arcképét. De nemcsak teljesebbé; módosítják is vonásait. — A költő, az író, a fordító, a tudós, a teológus azért dolgozott — mondtuk már máskor is —, hogy létrejöhessen majd a magyar nemzet anyanyelvi alapon. — Most felismert tevékenysége által még jobban megvilágosodik célratörő tudatossága. Életművének sokfelé ágazó részterületei a politikus személyiség gondolkozásával állnak egységben. Ezáltal látta hiteles összefüggéseiben a kettészakadt — protestáns és katolikus Európára szakadt — világot, s ezen belül a maga hazája helyzetét. Sokévtizedes külföldi tartózkodásai idején, bárhol fordult meg: Európát lélegzett, — mint Janus Pannonius Itáliában, vagy Ady Párizsban, — a cél, amelyért dolgozott, a hazai valóság távlataiért folytatott munka. Mondjuk ki végre: *a cselekvés embere volt*. Nagyon is különböző műveivel az itthoni hiányosságokat óhajtotta pótolni. Teljes életet élt. Nem ismerte a tétlenséget. Folytonos tevékenység töltötte be évtizedeit. Olyan tevékenység, ami sohasem zárult be szűk keretek közé, önmagába.

³⁸ A 7. jegyzetben már emlegetett, Zsindely Endre felfedezte, a svájci Ludwig Luciushoz írott őt, eddig nem ismert Molnár Albert levél egyikéhez egy *Bocskai-apológia* példány van csatolva. E példányról Borsa Gedeon megállapította, hogy az eddig ismert hanai kiadástól a betűtípusa eltér. Azt jelzi ez, hogy a politikai propaganda érdekében Molnár szükségesnek tartotta még egy edíció megjelenítését.

³⁹ Vásárhelyi Judit felfedezésének eredményeit Molnár Albert *De summo bono* című munkájának, a *Régi Magyar Prózái Emlékek* című sorozat számára készült, kritikai kiadásának bevezető tanulmányában adta közre.